

ПОНЯТТЯ ЗМІСТОВНО-ПРАВОВОЇ СУТІ СУСПІЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІВ

THE CONCEPT OF THE SUBSTANTIVE-LEGAL ESSENCE OF THE PUBLIC AND PROFESSIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS OF JUDGES

Бичков І.Г., к.ю.н.,
суддя

Ковпаківський районний суд м. Суми
orcid.org/0009-0002-2459-5371

В статті досліджуються такі правові явища як суспільна правосвідомість та професійно-правова свідомість суддів, які на фоні формування громадянського суспільства, набувають ключового значення у сфері урегулювання суспільних відносин. Саме право, як суспільна цінність, є основоположним регулятором суспільних відносин не лише на рівні повсякденного життя людей, а і при урегулюванні спірних правовідносин, які стали предметом судового розгляду. Взаємопроникаюча суспільна правосвідомість, в якій формуються погляди всіх членів суспільства на право, впливає на повсякденну поведінку людей і при наявності спірних відносин певний рівень такої правосвідомості привносить і в стадію судового процесу. Така правосвідомість хоча і не містить в собі професійності, але саме вона займає центральне місце на рівні підсвідомості сторін, що дає їм можливість інтерпретувати свої дії чи бездіяльність з точки зору їх справедливості, законності та чесності, спрямовуючи їх змістовно-правову суть до тих чи інших норм права.

Такий рівень правосвідомості суб'єктів права оцінює суд з точки зору права та його принципів, що дає можливість останньому формувати свої установки щодо внутрішнього переконання в режимі реального часу, обґрунтовуючи їх на основі своєї оцінки змісту кожного засобу доказування як обособлено, так і в їх сукупності, співвідносячи такі висновки до змісту не лише норм матеріального права, але і судової практики, в якій формуються правові позиції. Таким чином, суд з одного боку сприймає правосвідомісні переконання однієї із сторін в правомірності своїх дій, відкидаючи при цьому правові переконання іншої сторони, а потім робить це навпаки, що дає можливість судді проаналізувати зміст кожної правової позиції сторін і сформулювати на цій основі свою правову позицію у вигляді свого внутрішнього переконання, яке і є змістовною частиною професійної правосвідомості суддів.

В роботі прослідковується перехід суспільно-суб'єктивної правосвідомості, яка проявляється на рівні повсякденного життя у вигляді звичаїв, правил та положень суспільної поведінки у сферу процесуально-правових відносин, при наявності суспільно-правового спору. Така правосвідомість формується у вигляді переконань і доводів щодо законності своїх дій чи бездіяльності, що безумовно піддається професійно-правовій оцінці суддів, яка і закріплюється судом у його рішеннях. Така лінійність переходу від суспільної правосвідомості, як загального поняття з точки зору непрофесійного сприйняття змістовно-правової суті норми права, і сприйняття змісту такої правосвідомості суддею як професіоналом з оцінкою її з точки зору правової реальності продовжується на рівні правозастосовного процесу, щодо норм матеріального права та тих правових висновків, які викладаються кожним суддею в резолютивній частині всіх судових рішень. В той же час, це не означає того, що професійна правосвідомість суддів в судах першої інстанції, яка проявляється у змісті судових рішень щодо їх законності та обґрунтованості, є остаточною. Вона може мати правову перевірку як на рівні апеляційного, так і касаційного проваджень. Ось чому ми говоримо про наявність правосвідомісної лінійності, яка є характерною для суспільства, правосуддя на різних стадіях його проваджень.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, професійна правосвідомість суддів, правозастосування, норма права, реалізація права, правотворчість, судова практика, психологія, культурологія, логіка правосвідомості, правозастосовна практика.

The article examines such legal phenomena as public legal consciousness and the professional legal consciousness of judges, which, against the backdrop of the formation of civil society, are acquiring key significance in the regulation of social relations. Law itself, as a social value, is a fundamental regulator of social relations not only at the level of everyday human life, but also in the resolution of disputed legal relations that become the subject of judicial proceedings. The interpenetrating public legal consciousness, in which the views of all members of society regarding law are formed, influences the everyday behavior of individuals, and when disputed relations arise, a certain level of this legal consciousness is carried into the stage of the judicial process. Although this type of legal consciousness does not contain professional elements, it occupies a central place at the subconscious level of the parties, enabling them to interpret their actions or inaction in terms of fairness, legality, and honesty, orienting their substantive-legal essence toward certain norms of law.

This level of legal consciousness of legal subjects is evaluatively perceived by the court from the standpoint of law and its principles, which allows the court to develop its own internal convictions in real time, substantiating them on the basis of its assessment of each item of evidence both individually and in their totality, correlating such conclusions with the content not only of substantive legal norms but also of judicial practice, in which legal positions are formed. Thus, on the one hand, the court perceives the legal-consciousness-based arguments of one party regarding the lawfulness of its actions while rejecting those of the opposing party, and then does the opposite, which enables the judge to analyze the content of each party's legal position and form on this basis the court's own legal position in the form of internal conviction – the substantive component of the professional legal consciousness of judges.

The paper traces the transition of socially subjective legal consciousness, which manifests itself at the level of everyday life in the form of customs, rules, and norms of social behavior, into the sphere of procedural legal relations when a social-legal dispute arises. Such legal consciousness is formed in the shape of arguments and convictions regarding the legality of one's actions or inaction, which are inevitably subjected to the professional legal assessment of judges and ultimately fixed by the court in its decisions. This linear transition from public legal consciousness, as a general concept rooted in non-professional perception of the substantive-legal essence of a legal norm, to the perception of this consciousness by a judge as a professional evaluating it from the perspective of legal reality, continues within the law-enforcement process regarding substantive legal norms and the legal conclusions set out by each judge in the operative part of all judicial decisions. At the same time, this does not mean that the professional legal consciousness of judges in courts of first instance, as manifested in the legality and substantiation of their decisions, is final. It may be subject to legal review at the appellate and cassation levels. This is why we speak of the existence of legal-consciousness linearity, which is characteristic of society and of justice at various stages of its proceedings.

Key words: public legal consciousness, professional legal consciousness of judges, law enforcement, legal norm, implementation of law, law-making, judicial practice, psychology, cultural studies, logic of legal consciousness, law-enforcement practice.

Актуальність професійної правової свідомості суддів сьогодні стає наріжним каменем на фоні доволі низького рівня довіри суспільства до судової системи. Це і є наслідком того, що питанням професійної правосвідомості суддів до недавнього часу не приділялося належної уваги ні з боку держави, ні з боку наукових кіл. Ось чому на сьогодні окрім загальних фраз ми так і не маємо чіткого, сучасного розуміння ні щодо природи, ні щодо понять суспільної правосвідомості, яка частково уже має свою електронно-правову природу, ні до того, як вона проникає і впливає на професійну правосвідомість суддів та їх правозастосовчу практику, яка формується на основі внутрішнього переконання суддів та на основі психологічних, моральних, правових, культурологічних установок, які і формують зміст професійної правосвідомості суддів.

Одним із найактуальніших питань сучасного правосуддя, з точки зору його неупередженості, справедливості, чесності, невідчужуваності, оперативності та професійного підходу суддів до своєї найвідповідальнішої і найскладнішої роботи є питання їх правової свідомості та правової культури. Саме свідомість суддів як людей, як юристів, як психологів, філософів, філологів, культурологів викликає повагу суспільства до правосуддя, підіймаючи його на вершину суб'єктивного сприйняття справедливості. Практика показує, що високий рівень правосуддя у свою чергу впливає на рівень суспільної правосвідомості, формуючи повагу суспільства не лише до права, а і судочинства та самих суддів. Як зазначають О. В. Волянська та І. В. Підкуркова «підвищення довіри до судової системи України належить до завдань судової влади та окреслено стратегічними документами розвитку судової влади України останніх років» [1, с. 160].

Нажаль, питання професійної правосвідомості суддів привертають до себе увагу науковців лише останні два десятиліття. На дану проблему було звернуто увагу з підстав того, що довіра суспільства до суду з року в рік знижувалася. Це вело до деформації судової системи, а відтак і до її нелегітимізації, що в практичній площині 90-х років минулого століття, на початку 2000-х призвело до того, що люди для урегулювання своїх фінансових, економіко-бізнесових, а іноді і політично-правових проблем, почали звертатись не до суду, а до позаправових формувань, вважаючи, що суд не захистить їх права. І хоча з того часу ситуація кардинально змінилась, але довіра суспільства до судової системи так і залишається на доволі низькому рівні. Лише 16% населення сьогодні довіряє судам, що є надзвичайно низьким показником довіри суспільства до правосуддя. Причин цьому багато. Це і невисокий рівень професійних знань певної частини суддів, низький рівень їх правової і суспільної культури. Психологічна нестійкість, а відтак і безвідповідальність по відношенню до корупційних проявів у сфері правосуддя, неправова поведінка в повсякденному житті суддів, вказує на низький рівень як їх суспільної, так і професійної правосвідомості. Все це є наслідком того, що державний підбір осіб на посади суддів має певні проблеми.

Існування якісної системи добору кадрів, яка дозволяє обіймати посаду судді особи, що має належну кваліфікацію в правовій сфері та високу морально-психологічну характеристику особистості, що виключає правовий нігілізм та низьку особистісну культуру, на думку Попович І. М. є важливим фактором, який істотно впливає на стан забезпечення законності в системі правосуддя [2, с. 882].

Сьогодні підбір суддів відбувається по «чистоті» їх майнових статків, знаннях поточного законодавства, вмінню складати процесуальні документи тощо. Можливо, це і характеризує особу як чесну і професійну, але цього мало, оскільки все це з часом змінюється. Особливо сьогодні, на фоні стрімкого розвитку суспільних відносин, інформаційних технологій, штучного інтелекту, законодавство швидко накопичується, змінюється, уточнюється,

скасовується. В Україні уже сьогодні діє більше одного мільйона законодавчих актів [3, с. 12], зміст яких сьогодні не потрібно запам'ятовувати, достатньо мати під рукою ноутбук. Все це вказує на те, що потрібно змінювати пріоритети, відходячи від традиційних методів підбору суддів і підходити до такого процесу виходячи із їх професійно-правосвідомісної суті, оскільки сьогодні запит суспільства на фоні розширення та поглиблення корупції зводиться не до перевірки знань суддів, а в першу чергу до їх чесності, неупередженості, невідчужуваності, справедливості та відповідальності.

Ось чому через п'ять чи десять років ми можемо «не впізнати» людину, про яку ми говорили як про виключного професіонала. Замість цього держава отримала звичайного низькорівневого судового чиновника, який через низький рівень своєї правосвідомості, поступово деформувався і тепер не являє собою ні правової, ні державної цінності. Таким чином, нам сьогодні потрібні «націоналісти» у сфері правосуддя, які б приймали рішення не лише іменем, а і в ім'я України, щоб потім не було «за державу образливо». Сьогодні ж основна біда правосуддя є корупція, яка просто «роз'їдає» не лише судову, а і правоохоронну, управлінську, медичну сфери. Ось чому деформація справедливості, як основи професійної правосвідомості у сфері правосуддя, по суті, створює підстави говорити про національну небезпеку, яка сьогодні має місце в судовій системі.

В цій частині О. З. Хотинська-Нор та О. В. Саленко зауважують, що «корупція дискредитує будь-який владний інститут, а щодо судової влади, то вона нівелює її базову цінність – віру людини у справедливість суду, справедливість судового процесу та судового рішення. Вона не просто підриває довіру до судової влади, негативно впливаючи на її авторитет. Судова корупція спричиняє соціальне розшарування, викликаючи гострі негативні реакції в суспільстві стосовно професійної спільноти суддів» [4, с. 665]. В свою чергу Колодяжний М. Г. відзначає, що окремою непрямою стратегією протидії корупції у системі правосуддя є формування правової культури у суспільстві шляхом правового виховання, формування специфічної антикорупційної національної свідомості [5, с. 106].

Сьогодні держава раз-по-раз приймає численні програми щодо протидії та боротьби з корупцією, в тому числі і в судовій системі, але позитивних результатів це не приносить, оскільки проблема не у програмах чи їх деталізації, чи об'ємності антикорупційного законодавства, а в людях, які уповноважені на виконання функцій держави чи органів місцевого самоврядування. Одними із таких людей і є судді. Саме судді через систему правосуддя здатні захистити порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи чи законні інтереси кожної як фізичної, так і юридичної особи і в той же час, за рахунок низького рівня як суспільної, так і професійної правосвідомості вони можуть деформувати справедливість правосуддя, кидаючи при цьому тінь на всю судову систему, де працює переважна більшість чесних і справедливих суддів, які спрямовують дух закону і свої знання у сферу правозастосовчого процесу, який ґрунтується на верховенстві права, справедливості, чесності та невідчужуваності. Таким чином, через професійно-правову свідомість суддів, яка проявляється у сфері правозастосовчого процесу, формується суспільна правосвідомість по відношенню до розуміння цінності права як регулятора суспільних відносин. Отже, правосвідомість суддів з точки зору виконання ними своїх професійних обов'язків – це не загально-абстрактні положення. Навпаки, це положення, в якому проглядається державницька ідеологія чесності та неупередженості суддів при урегулюванні ними спірних правовідносин, де відсутня містечкова, своя чи інша заінтересованість в результатах розгляду справи. Що ж тоді розуміється під правосвідомістю взагалі і професійною правосвідомістю

суддів зокрема, та як ці професійно-правові установки впливають на ефективність функціонування судової, правоохоронної системи, державного та муніципального управління? Оскільки правосвідомість як свідомісно-психологічне поняття, в основі якого лежать усвідомлені дії чи певна бездіяльність особи має місце у сфері всіх суспільних відносин, в тому числі і в процесуально-правових правовідносинах, які набули спірного характеру, і з цих підстав розглядаються в межах процесуальної форми судових засідань. З урахуванням даних обставин, саме суспільна, суб'єктивно-правова свідомість кожної сторони, третіх осіб, їхніх представників, свідків тощо привноситься у сферу правосуддя, надаючи йому певний процесуально-доказовий колорит із своїм поняттям справедливості. Це об'єктивний процес, який не залежить від волі суду чи закону. Сторони, не дивлячись на протилежність своїх поглядів на один і той же факт чи обставину, привносять в процес змагальності свої ідеї і погляди, як своє уявлення про право, інтерпретуючи їх у сферу тих чи інших фактів чи обставин, надаючи їм режим законності.

З цих підстав ми говоримо про те, що суспільно-суб'єктивна правосвідомість сторін і професійна правосвідомість суддів в практичній площині судових процесів ніколи не співпадають ідеально, оскільки суд, задовольняючи позов однієї із сторін, по суті, підтверджує своїм рішенням ідею законності її дій, обумовлених тими чи іншими фактами та обставинами, визнаючи дії іншої сторони менш переконливими щодо її законності. Отже, об'єктом суспільної правосвідомості, яка проявляється у сфері судового процесу з точки зору сторін є їх суб'єктивне розуміння права і відношення до нього як критерію щодо оцінки тих чи інших як своїх дій чи бездіяльності, так і дій чи бездіяльності іншої сторони. З цих підстав ми можемо сказати, що суспільна правосвідомість в повсякденному житті суспільства – це загальне уявлення людей про право і суд їх справедливості з точки зору суспільної їх оцінки, яка ґрунтується на співставленні права і правосуддя по відношенню до звичаїв та визнаних правил суспільної поведінки, здорового глузду їх застосування в певній суспільно-груповій спільноті. Прояв же суспільної правосвідомості в правосудді має виключно суб'єктивно-правове спрямування, а відтак має свою специфіку і проявляється в розумінні змістовно-правової суті конкретної норми права, а відтак і відношення до такої норми права, але уже як до критерію щодо оцінки своїх дій чи бездіяльності та дій чи бездіяльності іншої сторони. Це означає, що суспільна правосвідомість поділяється на загально-правову правосвідомість суспільства, яка не обумовлюється певною соціально-узакононою сферою, якою зокрема є судочинство, і тією суб'єктивно-індивідуальною правосвідомістю, яка привноситься у сферу процесуально-правових відносин, які охоплюються сферою судових засідань як процесуально узаконених форм правосуддя. Отже, якщо в першому випадку ми говоримо про відношення суспільства до права, то в іншому мова йде про суб'єктивне непрофесійне розуміння певної норми права як критерію оцінки щодо своїх дій, так і бездіяльності, та дій та бездіяльності іншої сторони.

Таким чином, у процесі правосуддя суспільна правосвідомість відтворюється як на об'єктивному, так і суб'єктивному непрофесійному рівнях, і в той же час вона впливає на формування професійної правосвідомості суддів, формуючи таким чином комплексну лінійність нормативно-правової свідомості, яку формує держава через змістовно-правову суть норм права.

В той же час, під професійно-правовою свідомістю суддів розуміється комплексне поняття, яке поєднує в собі не лише професійні їх знання, а і розуміння суті правозастосовчої практики по застосуванню тих чи інших норм права, преюдиційних чи прецедентних фактів та правових позицій по відношенню до конкретних правовідносин, які

набули спірного характеру і з цих підстав стали предметом судового розгляду. Все це потребує безумовного життєвого досвіду, що дає можливість до ухвалення виважених судових рішень, які у свою чергу потребують певної логіки суджень, що дає можливість вибудовувати свою правову позицію в системно-логічній, часовій послідовності щодо тих чи інших дій чи подій. Все це привносить в змагальний процес логіку суджень, логіку здорового глузду, вихованість і культуру спілкування, і все це формує психологічну стійкість суддів, яка не дає їм можливості «зірватись» у сферу необґрунтованих рішень. Це надає правозастосовчій практиці високоморальності і духовності, що у свою чергу дає можливість суддям залишатись людьми, які здатні захистити порушене право, співчувати і одночасно урегульовувати суспільні відносини на основі їх справедливості. В той же час, самодисципліна і відповідальність суддів формує їх неупередженість, яка у свою чергу впливає на справедливості та їх непідкупність. Навіть при відсутності, неповноті, нечіткості, суперечливості законодавства, що унеможливило урегулювання спірних правовідносин, суд виходячи із своєї професійно-правової свідомості, має всі підстави та можливості до судової правотворчості, яка здатна не лише здолати «виключні правові проблеми» у вигляді наявних законодавчих прогалин, але і розвивати право [6, с. 45]. Розвиваючи право в процесі правозастосування і закріплення даних процесів в судових рішеннях, які ухвалюються на основі верховенства права та верховенства справедливості дає можливість поєднання професійної правосвідомості судді і з суспільною правосвідомістю людини-судді, юриста, філософа, психолога, культуролога.

Безумовно, сфокусувати всі без виключно позитивні якості в одній особі доволі складно, оскільки суддя перш за все є людиною, а люди не завжди являють собою ідеал, оскільки їм притаманна і неухвалюваність, і жорстокість, і відсутність співчуття, а часом – і недисциплінованість та безвідповідальність, зазнайство і кар'єризм, а іноді – і ігнорування правом та інтересами держави. Як би це не було дивним, але вся ця правова реальність і спрямовується в бік змісту професійної правосвідомості суддів, яка формується на основі як позитивних, так і негативних явищ, які і розкривають їх внутрішній світ. Таким чином, кожен суддя, як людина, залишаючись на самоті з самим собою, знає себе таким яким він є насправді. Ось чому теоретичні напрацювання щодо професійної правосвідомості суддів часто не співпадають з реальністю, а відтак професійна правосвідомість суддів в реальному житті може мати і деформований характер. Таку деформацію судді намагаються нівелювати, але, як правило, вона проявляється знову і знову. Разом з тим, це уже інший бік наукових досліджень, до якого ми повернемося в інших наукових роботах, оскільки цим питанням сьогодні приділяється мало уваги. Суспільство починає говорити про ці проблеми лише тоді, коли є наявними негативні наслідки, які тягнуть за собою скандали при отриманні суддями неправомірної вигоди чи ухвалення протиправного рішення. Вся ця реальність і охоплюється таким правовим явищем, яким є професійно-правова свідомість суддів.

Разом з тим, професійно-правова свідомість суддів у вигляді життєво-правових та професійних установок, має вплив на внутрішнє їх переконання. Суть такого переконання знаходить своє відображення і закріплення в судових рішеннях. Разом з тим, таке суддівське переконання сторони можуть піддати правовій критиці, а відтак на цій стадії судового процесу, яким є апеляційне чи касаційне провадження, правильність внутрішнього переконання не може вважатись поняттям остаточним. Так, суд апеляційної інстанції, перевіряючи законність та обґрунтованість судового рішення, по суті перевіряє правову позицію суду першої інстанції, яка ґрунтується на аналізі і оцінці засобів доказування, оскільки на цій основі

формується внутрішнє переконання судді, яке впливає на правильність його правозастосовчої практики. Змістом внутрішнього переконання судді є сформована його професійно-правова свідомість, яка наповнена життєво-правовими, професійно-правовими, морально-правовими, культурологічними установками. Якщо ж ми говоримо про касаційне провадження, то саме на цій стадії судового процесу Верховний Суд оцінює судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій з точки зору відповідності в першу чергу судовій практиці, яка сформована цим Судом і його Великою Палатою. Саме в правових позиціях Верховного Суду і його Великої Палати віддзеркалена суспільна та професійно-правова свідомість судової системи у сфері тієї чи іншої категорії цивільних, адміністративних, господарських чи кримінальних справ, оскільки такі професійно-правові позиції обумовлені свідомісним відношенням до них суддів Верховного Суду та його Великої Палати впливають на стабільність правосуддя з точки зору однотипного процесу правозастосування у сфері тієї чи іншої категорії справ. Таким чином, професійно-правова свідомість суддів має своє відображення і вплив не лише на правозастосовчу практику в судах першої інстанції з точки зору застосування норм матеріального та дотримання норм процесуального права. Такий механізм правозастосування може бути предметом перевірки на рівні апеляційної та касаційної інстанції, утворюючи собою процесуально-правову лінійність, зв'язуючий зміст якої ґрунтується на одних і тих же професійно-правових, логічних, психологічних, культурологічних, моральних установках, які є змістом професійно-правової свідомості суддів всіх інстанцій.

Висновки. Суспільна правосвідомість сьогодні формується на основі відомостей про правосуддя, судово-статистичних даних, суспільно-дослідницьких опитуваннях, законодавчих ініціативах з боку як законодавчої, так і виконавчої

гілок влади. Все це породжує інформацію, яка пронизуючи суспільне життя людей, стає предметом суспільного, непублічного обговорення, формуючи в такий спосіб суспільно-загальне відношення людей до права і правосуддя перш за все з точки зору їх справедливості як суспільної цінності, що в подальшому і впливає на рівень довіри суспільства до права та правосуддя. При наявності ж спірних правовідносин та урегулювання їх судом, суспільна правосвідомість об'єктивно (безумовно, на непрофесійному рівні) починає перетікати у сферу судових процесів, впливаючи на особливості доказового процесу, в ході якого всі дії сторін, фактів чи обставин, співставляються сторонами по відношенню до норм права, але при цьому виходячи із своїх інтересів. Саме в цій частині суспільно-правова свідомість сторін підпадає під судовий аналіз і оцінку професійно-правової свідомості суду з точки зору істинності змісту засобів доказування і формуванням на цій основі внутрішнього переконання судді, зміст якого і переходить на стадію правозастосування. Таким чином, суспільно-індивідуальна правосвідомість особи, яка формується на основі ідеї, загальних знань, інформаційних потоків, набуваючи не професійних, свідомісно-правових установок, переходячи на рівень професійної оцінки і аналізу всіх засобів доказування суддею, отримують якісно нове обґрунтування правової позиції, яка у свою чергу формує внутрішнє переконання судді, яке і впливає на правозастосовчий процес. Таким чином, відбувається поєднання поведінкової, непрофесійної правосвідомості сторін з професійною правосвідомістю суддів, утворюючи в такий спосіб комбінований процесуально-правовий симбіоз у вигляді процесуальної лінійності, яка може мати своє продовження як на стадії апеляційного, так і касаційного провадження, ґрунтуючись при цьому на єдності одних і тих же професійно-правових, логічних, психологічних, культурологічних, моральних установках, які є змістом професійно-правової свідомості судді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волянська О. В., Підкуркова І. В. Довіра до суду як чинник довіри до публічної влади: міжнародний та національний виміри. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 2(37). Т. 2. С. 151–165. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.37.133567>
2. Попович І. М. Характеристика стану забезпечення законності під час здійснення правосуддя. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2(32). С. 876–884. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.67>
3. Стефанчук Р. О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. *Право України*. 2021. № 12. С. 11–22.
4. Хотинська-Нор О.З., Саленко О.В. Корупція як фактор делегітимації судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 665–669. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.117>
5. Колодяжний М. Г. Корупція у судовій системі України: стратегії запобігання. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 106–107.
6. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: монографія. Київ: Алерта, 2024. 226 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025